

6. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера земли. Москва : Айрис-пресс, 2006. – 557 с.
7. Капіца В. Ф. Ноосферогенезис буття й онтологічна структура ноосферної реальності як культуросфери і креатосфери ноосферного світорозуміння. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. Вип. 14. С. 52–57.
8. Климов Е. А. Общая психология. Общеобразовательный курс : учеб. пособ. [для студентов вузов]. Москва : ЮНИТИ -ДАНА, 1999. 511 с.
9. Кордюм В. А. Биоэтика – её прошлое, настоящее и будущее. *Практична філософія*. 2001. № 3. С. 4–20.
10. Побиск Георгиевич Кузнецов : Идеи и жизнь. Москва : Концепт, 1998. 119 с.
11. Самодрин А. П., Забеліна О. В., Куліш Н. М. Технологія відбору учнів до профілів навчання в умовах профільно-диференційованої школи : формування профілів у 6–11 (12), 5–9 класах гімназії, 8–11 (12) класах ліцею. Кременчук : Про-Графіка, 1999. 89 с.
12. Сковорода Г. С. Повне зібрання у 2-х томах. Т. 2. Київ : Наукова думка, 1973. 576 с.
13. Советский энциклопедический словарь (3-е изд.; гл. ред. А. М. Прохоров; ред. кол. М. С. Гиляров, А. А. Гусев, И. Л. Кнунянц, М. И. Кузнецов и др.). Москва : Сов. энциклопедия, 1984. 1600 с.
14. Холодный Н. Г. Избранные труды. Киев : Наукова думка, 1982. 444 с.
15. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. Киев : Рад. школа, 1989. 511 с.
16. Шарден П. Тейяр де. Феномен человека. Москва : Наука, 1987. 240 с.
17. Шилов Ю. О. Про виникнення української мови та етносу (за протошумерським архівом Кам'яної Могили та ін.). *Українознавчий альманах* : електрон. вид. 2012. № 9. С. 357–366.
18. Шпенглер О. Закат Европы. Москва : Наука, 1993. 592 с.
19. Щукина Г. И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся. Москва : Педагогика, 1988. 208 с.
20. Щукина Г. И. Проблемы познавательного интереса в педагогике. Москва : Педагогика, 1971. 352 с.

Відомості про автора:

Самодрин Анатолій Петрович, доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки та психології Міжнародного гуманітарно-педагогічного інституту «Бейт-Хана», м. Дніпро

УДК 371.4.03(04) “715”

Год Б. В., Год Н. В., Полтава

ІДЕЇ ЦІЛІСНОЇ ОСВІТИ У РЕНЕСАНСНО-ГУМАНІСТИЧНІЙ ПАРАДИГМІ ВИХОВАННЯ «НОВОЇ ЛЮДИНИ» У РАННІЙ НОВИЙ ЧАС

Присвячено концептуально-методологічному аналізу статусу ідей цілісної освіти у ренесансно-гуманістичній парадигмі виховання «нової людини» у ранній Новий час. Особливу увагу звернено на ренесансний ідеал всебічного і гармонійного виховання особистості, його осмислення під кутом зору сучасної моделі цілісної освіти та розвитку особистості цілісного світорозуміння. Окреслено шляхи актуалізації ренесансно-гуманістичних концепцій цілісного виховання особистості у сучасній практиці освіти і виховання.

Ключові слова: цілісна освіта, всебічний і гармонійний розвиток особистості, ренесансний гуманізм, ранній Новий час, виховання, освіта, парадигма виховання.

© Год Б.В., Год Н.В., 2019

The article is devoted to the conceptual and methodological analysis of the status of the ideas of holistic education in the Renaissance-humanistic paradigm of educating the “new personality” in the early New Age. Special attention is paid to the Renaissance ideal of comprehensive and harmonious education of the individual, his understanding from the point of view of the modern model of holistic education and the development of the personality of a holistic world outlook. The ways of updating the Renaissance-humanistic concepts of holistic education of the individual in the modern practice of education and upbringing are determined.

Key words: holistic education, comprehensive and harmonious development of the personality, Renaissance humanism, early New time, upbringing, education, upbringing paradigm.

Постановка проблеми. У світовій гуманітарній культурі ідея всебічного й гармонійного виховання особистості має найвищу загальнолюдську цінність, оскільки передбачає безкінечне вдосконалення сутнісних сил людини й на цій основі – всього суспільства. Вона ввійшла до золотого фонду наукової думки, дозволила усвідомити гуманістичну сутність феномена виховання, стала базовою в його теорії і практиці, метою й кінцевим результатом. У цій ідеї сконцентровано уявлення про особистість та її вдосконалення на всіх етапах розвитку людської цивілізації. Відтак, розуміння цілісного історико-педагогічного процесу та його зв'язків із сучасністю неможливе без подальшого дослідження ідеї всебічного й гармонійного виховання, становлення якої у світовому педагогічному контексті припадає на епоху європейського Відродження (кінець XIV – початок XVII століття). Ідея всебічного й гармонійного виховання співзвучна нашому часові оновлення та подолання застарілих стереотипів, динамічних змін у всіх сферах суспільного життя. Її дослідження свідчить, що вітчизняна педагогічна думка формувалася як складник європейської освітньо-виховної традиції [5, арк. 5].

Цілі статті передбачають розкриття місця і ролі ідей цілісної освіти у ренесансно-гуманістичній парадигмі виховання «нової людини» у ранній Новий час. Особливу увагу буде звернено на ренесансний ідеал всебічного і гармонійного виховання особистості, його аналіз під кутом зору сучасної моделі цілісної освіти та розвитку особистості цілісного світорозуміння.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Наукові узагальнення щодо закономірностей розвитку гуманістичної педагогіки та ідеї всебічного і гармонійного виховання «нової людини» у ранній Новий час представлені у фундаментальних наукових доробках таких учених як С. Аверинцев, Л. Баткін, П. Біциллі, Л. Брагіна, К. Бурдах, Я. Буркгардт, Б. Год, О. Горфункель, Я. Гуревич, Н. Девіс, Ж. Дельмо, В. Дільтей, М. Карєєв, О. Кудрявцев, О. Лосєв, Л. Маккаї, Р. Маккенні, Н. Рев'якіна, С. Сказкін, В. Соколов, Л. Чіколіні та ін.

Викладення основного матеріалу дослідження. Теоретики ренесансного гуманізму протиставляли офіційній у Середні віки «божественній науці» («*studia divinitatis*») світське знання (*studia humanitatis*). Це були науки про людину, основою яких стала Античність, а сферою застосування – філософія, література та історія. За уявленнями гуманістів, вони не повинні були залишатися абстрактними. Їх завдання – допомогти людині в осмисленні світу, підтримати процес формування її моральних принципів. Виховне значення, що надавали гуманісти оновленому комплексу *studia humanitatis*, робило їх ідеологію глибоко педагогічною. У зв'язку з цим творчість ренесансних мислителів іноді називають «єдиною великою настановою людству».

Педагогічна морально-дидактична спрямованість притаманна багатьом трактатам, діалогам, промовам, епістолярній літературі епохи Відродження. Домінантою роздумів їхніх авторів про людину була думка про необхідність її морального вдосконалення, піднесення гідності та справжньої шляхетності. Отже, можна говорити про те, що діяльність європейських гуманістів сприяла всебічному й гармонійному вихованню тогочасних громадян. У той же час скажемо про ренесансну педагогіку у вужчому розумінні слова. Вона посідала в гуманізмі вагоме місце. Її піднесення в Італії припадає на кінець XIV – XV століття, коли було підготовлено більшість педагогічних трактатів, виникли відомі школи Гуаріно да Верона, Вітторіно да Фельтре.

Виділити педагогіку розглядуваного періоду в окрему галузь *studia humanitatis* ще важко, але цей процес відбувався, про що свідчили й переклад із грецької на латину трактату Псевдо-Плутарха, й оприлюднення у повному обсязі творів Квінтіліана, і власні праці гуманістів, і приватне викладання при дворах італійських монархів. У XVI столітті нові педагогічні віяння поширилися й на інші країни – Німеччину, Францію, Англію. Хоча ніхто з освітніх діячів епохи Відродження спеціально не сформулював теоретичних положень ренесансної педагогіки загалом, у вигляді системи, теорії, їх погляди можна реконструювати й викласти як загальну концепцію.

Передусім відзначимо, як гуманісти розуміли виховання і його мету. Кінцева мета виховання – досконала людина [3, с. 187]. У визначенні мети, у пошуках шляхів виховання гуманістична педагогічна думка відштовхувалася від природи людини, розроблялися принципи природовідповідності, окремі складники яких були запозичені в Античності. Гуманіст М. Пальмієрі зазначав: деякі «автори, які найбільше заслуговують на довіру, стверджують, що нічого не варто так дотримуватися, як того, що нам належить і підходить відповідно до нашої природи» [9, с. 193]. «Гоню природу вилами, але вона постійно повертається», – підтримував М. Пальмієрі словами Горація Еразм Роттердамський [13, с. 268]. Ф. Бекон вважав, що природа в людині може бути прихованою, іноді придушеною, але рідко знищеною. Вона «сходить або злаками, або бур'яном», і необхідно своєчасно «поливати перші й знищувати другі» [2, с. 439].

Виховання гуманісти розуміли як культивування, розвиток того позитивного, що закладено природою, – усіх творчих потенцій і здібностей, її облагородження за допомогою «мистецтв» (наук). Це й плекання людської душі, допомога в реалізації пізнавальних і етичних можливостей, «шліфування» природного матеріалу, всіх його граней. Таку функцію, на думку гуманістів, може виконувати цілеспрямоване виховання – виховання людини людиною, коли використовуються всі засоби впливу на волю, почуття й розум вихованця, коли, як зазначав Ф. Петрарка, «прагнуть посіяти в душі любов до кращих справ... викликати ненависть до гірших і бажання їх уникнути» [10, с. 354].

Виховання гуманісти досить часто порівнювали з окультуренням природи, допомогою їй, бо там і саджанець, який необхідно доглядати, і цілина як поле для обробітку, дерево, «що без щеплення не приносить плодів або приносить несмачні», собака, непридатний для полювання, а кінь – для верхової їзди без людського піклування. «Гарне поле, належним чином не доглянуте, не приносить необхідних результатів; так само добра душа без навчання не може дати прекрасних плодів. Натура без мистецтва, мистецтво без натури – завжди недостатні», – наголошував М. Пальмієрі [9, с. 193].

Поняття «освіта» й «виховання» в італійських гуманістів XV століття були настільки близькими, що здається, начебто вони їх ототожнювали. Це цілком природно, бо в основі гуманістичної навчальної програми лежали гуманітарні дисципліни, які й названі так тому, – зазначав Л. Бруні, – «що вдосконалюють і прикрашають людину», «формують повноцінну людську особистість» [4, с. 103, 65]. У них закладений потужний виховний потенціал. Вони надихали на милосердя, на спілкування, навіювали бажання вести скромне, благочестиве життя, любити батьківщину й рідних, давали «знання добра і зла» [11, с. 223].

На зв'язок знань і моральності вказував ще Ф. Петрарка. Він називав «справжніх моральних філософів» «учителями добродетності». А. Ринуччині писав своєму синові Філіппо: «Я хочу... щоби ти відзначався різними чеснотами, тому щиро хочу бачити тебе добре освіченим у науках» [12, с. 241]. П. П. Верджеріо відносив гуманітарні знання до «громадянської науки» (*civilis scientiae*), тобто до вміння жити в суспільстві, серед людей. Водночас він застерігав проти того, щоб абсолютизувати виховувальну роль освіти, бо освіченість сама по собі не позбавляє людину моральних вад. Д. Браччоліні обурювали випадки, коли науку використовували зі злочинною метою.

Гуманісти добре усвідомлювали, що моральне виховання – це цілеспрямована діяльність, «вправлення у добродетності». У них сформувалося повне уявлення про сімейне виховання, про виховання маленьких дітей. Ренесансні мислителі добре розуміли завдання

патріотичного, громадянського виховання. У Е. С. Пікколоміні, Вітторіно да Фельтре є деякі роздуми щодо релігійного виховання, хоча загалом в італійській педагогічній думці ця проблема глибоко не розроблялася.

Серед гуманістів XVI століття ми вже спостерігаємо чітке розмежування понять «освіта» і «виховання». Так, М. Монтень писав, що «знання – гостра з обох боків зброя, яка не лише обтяжує, але й може поранити свого господаря, якщо рука, що її тримає, слабка і погано вміє нею користуватися» [8, с. 179]. Він переконаний, що особистість формують «виховання, праця й навчання». Я. Садолето всю освітню систему поділяв на дві частини – моральне й наукове виховання [6, с. 87]. Також ми знаходимо приклади публічної критики недоліків діючої системи освіти й виховання. Саме в розглядуваний період зростала увага до проблеми виховання дітей раннього віку, коли абстракції моральної філософії майже не сприймалися, а йшов пошук особливих, нових методів роботи. У північних гуманістів – Еразма Роттердамського, Т. Мора – значна увага приділялася релігійному вихованню як засобу впливу на особистість. Проте освіта, як система світських знань, ще залишалася основою їхнього формування [5, арк. 198].

Для іспанського гуманіста Х. Вівеса найважливішим було виховання розуму, навчання «життєвій мудрості», під якою він розумів усі теоретичні знання, одержані в школі, життєвий досвід учнів, який накопичувався під впливом літератури та вчителів, трудовий досвід селян і ремісників, необхідність вивчення якого він постійно підкреслював [7, с. 131]. Виховання, як бачимо, гуманіст трактував досить широко, певною мірою наближуючи його до сучасного поняття соціалізації.

Усі без винятку ренесансні мислителі високо оцінювали соціальний статус освіти й виховання, вважали їх вищою цінністю, ознакою справжнього благородства. Дітей монархів і відомих вельмож, простих городян вони навчали, що «достойне виховання – найкраще багатство», бо воно «служить окрасі й славі дому свого, вітчизни, самих себе» [1, с. 153].

Окремо треба сказати про педагогічний ідеал гуманістів. Іноді думають, що ренесансна людина – це абсолютно «нова», наділена титанічними рисами постать. А ось як розмірковував із цього приводу один із учасників дискусії, наведеної Л. Альберті в діалозі «Про сім'ю». Він говорив, що дітей хотів би бачити добродішними, освіченими, порядними, «не грубими, не примхливими, не легковажними, не метушливими, але лагідними, ввічливими, спритними і, наскільки це можливо в такому віці, розсудливими та серйозними», міцними духом, стійкими під ударами фортуни, умілими, винахідливими, дбайливими тощо. Л. Альберті закликав «перемагати фортуна терпінням, перемагати беззаконня людською відданістю, завжди зважати на веління часу ...у звичай людські вносити цнотливість, людяність і поміркованість, але головне... всі переваги спрямувати на те, щоби бути, а потім уже виглядати людьми добродішними» [1, с. 146–147]. Багато в чому цей ідеал поведінки не відрізнявся від традиційного, середньовічного. Проте підкреслювалася активність, самостійність, хазяйновитість, готовність протистояти фортуні, а не миритися з нею.

Змістовним компонентом ренесансної концепції (парадигми) виховання виступає ідея про всебічний і гармонійний розвиток особистості. У загальному вигляді це тріада – всебічна освіта, насамперед гуманітарна, інтенсивний фізичний розвиток і соціальне виховання, під яким треба розуміти моральне й громадянське виховання, тобто виховання особистості в соціумі. Це положення, запозичене з античної педагогіки, гуманісти доповнили, органічно пов'язали з християнськими етичними ідеалами, увагою до духовного життя людини. Ідея всебічного й гармонійного виховання особистості була збагачена новими соціальними уявленнями й цінностями, що народилися в епоху Відродження (йдеться, зокрема, про громадянський гуманізм). Програма фізичного виховання також ґрунтувалася як на античних, так і на середньовічних (лицарських) догматах, але була пристосована до нового історичного моменту й безперешкодно входила до гуманістичної виховної парадигми як її складник [5, арк. 187].

Гуманне ставлення до дитини, повага до її особистості, врахування її вікових та індивідуальних особливостей, пошуки ефективних методів навчання й виховання, критика

схоластики у викладанні, бездушності та жорстокості тогочасної школи – невід’ємні риси гуманістичної педагогіки епохи європейського Відродження. Органічно вписувалася в цю педагогіку особистість учителя, «наставника високої вченості й моральності», професіонала нової формації, який, за словами Х. Вівеса, повинен служити лише «істині та учню».

Ренесансній педагогіці притаманний принципово новий підхід до виховання порівняно з традиційним, середньовічним. Його сутність краще за все розкривається за допомогою парадигмального методу дослідження, що полягає у моделюванні освітньо-виховного простору, зіставленні протилежних точок зору (бінарних опозицій) і виявленні в такий спосіб внутрішньої логіки розвитку педагогічної думки. Як бачимо, виникла нова виховна парадигма, скріплена поняттям «гуманність» («людяність»). Основними її положеннями, на наш погляд, були:

1) нове уявлення про людину як вищу цінність і «міру всіх речей», гуманістично переосмислена традиційна антропологічна доктрина з перенесенням акценту на гідність, велич і суверенність особистості;

2) орієнтація у вихованні на природу людини, реабілітація її як загалом доброї й розумної в усіх проявах, трактування людини як біопсихосоціальної істоти;

3) усвідомлення ролі виховання як головного засобу для реалізації людиною її земного призначення, світська орієнтація виховання зі збереженням релігійного елемента, нерозривний зв’язок виховання й освіти, пріоритет моральних завдань;

4) розуміння виховання як становлення й розвиток (саморозвиток) особистості, розкриття її природних здібностей та педагогічної допомоги в цьому процесі, плекання кращих рис і якостей індивіда;

5) всебічність, гармонійність особистості та її виховання, комплексний підхід з виділенням таких основних компонентів, як розумове, фізичне та моральне виховання;

6) узгодженість мети, змісту і принципів виховної діяльності на основі гуманізму, поваги до особистості дитини; пошуки ефективних методик із урахуванням вікових та індивідуальних особливостей;

7) критика традиційної шкільної системи з її схоластичністю та авторитарністю, жорстоким ставленням до дітей; гуманізація й реорганізація шкільної практики [5, арк. 189].

Можна без перебільшення сказати, що гуманістична ідея була провідною в ренесансній виховній парадигмі: вона становила той стрижень, навколо якого концентрувалися її головні елементи й завдяки якому досягалася струнка, цілісна форма. Ренесансний гуманізм не випадково знайшов свій найяскравіший прояв саме в царині педагогіки. Він по-новому визначив мету, принципи й засоби виховного процесу. Заперечуючи або принаймні ставлячи під сумнів традиційну ідею про гріховність людини, мислителі Відродження розширили горизонти педагогічної думки. Створена ними антропологічна доктрина, яка втілювала нове уявлення про людину, її достоїнство та земне призначення, була покладена в основу ренесансної виховної парадигми [5, арк. 199].

У гуманістичному дусі вирішувалося питання про природу та здібності людини, їх співвідношення з вихованням, межі можливого в досягненні позитивних результатів. Загалом ставлення гуманістів до людини, визнання її самоцінності, права на задоволення земних потреб, свободу, щастя, розвиток природних здібностей утворили той фундамент, на якому ренесансні педагоги вибудовували свою концепцію освіти й виховання, визначали мету виховних завдань. Любов і повага до «людини загалом», довіра до неї і глибока віра в можливість її «окультурення», облагородження, освічення, досягнення блага – як індивідуального, так і суспільного – альфа й омега ренесансного педагогічного мислення.

Гуманістичний світогляд відбився і в інтересі та уважному ставленні до особистості. Для педагогів Відродження характерною є тенденція розрізняти і враховувати індивідуальні якості вихованців. Хоча в багатьох трактатах і настановах мова йшла переважно про «людину загалом», а поняття «особистість» ще не закріпилося в педагогічному вжитку, перші ознаки цієї тенденції вже можна було спостерігати. Вона виникла завдяки змінам у сфері товарного виробництва й зародженню раннього капіталізму (Італія), а також

ідеологічним зрушенням, початку духовного розкріпачення людини, формуванню того, що називають «ренесансним індивідуалізмом». Ми переконані, що в розглядуваний період мали місце й суто педагогічні чинники цієї тенденції. Зростання інтересу до проблем виховання, стимульоване розвитком гуманістичних ідей, спрямовувало увагу на особистісні риси дитини. Тому патріарх ренесансної педагогіки П. П. Верджеріо радив будувати все виховання відповідно до конкретних особливостей вихованців.

Логіка педагогічного мислення спонукала по-новому подивитися на сам процес виховання: не насильницьке, всупереч природі, насадження тих або тих знань і моральних цінностей, не повне підкорення дитини волі й авторитету вихователя, як того вимагала авторитарна педагогіка. Наголос робився на розвиткові або саморозвиткові особистості. Той же Верджеріо, наприклад, завдання педагога вбачав у тому, щоб допомогти вихованцеві розкрити «самого себе», нічого не нав'язуючи, а тільки вміло спрямовуючи та педагогічно підтримуючи його. М. Монтень також постійно наголошував на необхідності формування самостійності молоді в процесі навчання й становлення морально-етичних переконань [5, арк. 199].

Справжньою перлиною ренесансної виховної парадигми стала ідея всебічного й гармонійного розвитку особистості, виховання «душі й тіла». Якщо гуманістичний світогляд узагалі побудований навколо одного центру – людини, то цілком логічно до цього центру тяжіє саме ця ідея, запозичена гуманістами з Античності. У ній не лише найбільшою мірою відбився ренесансний ідеал людини, але й була сфокусована сутність гуманістичної педагогіки, стратегія й головні напрями виховання. Саме обґрунтування і спроби реалізації (наскільки це було можливим у той час) цієї сміливої ідеї яскраво свідчили про розрив із середньовічною традицією і зміну парадигм педагогічного мислення.

Таким чином, ренесансна педагогіка постає перед нами як утілення гуманізму й гуманності. Щоправда, гуманізм епохи Відродження мав свої історичні межі. Висуваючи на перший план людську особистість, обстоюючи її право на освіту, заняття мистецтвом, наукою, всебічне й гармонійне виховання, він залишився все ж таки гуманізмом абстрактним. Інколи мова йде про аристократичний характер ренесансного гуманізму. Хоча ця думка є далеко не безспірною, не треба забувати, що педагоги-гуманісти зверталися зі своїми настановами до вищих прошарків суспільства і працювали насамперед для них. Їх новаторські ідеї випереджали час, а практичні зусилля не змогли спричинити повного зламу старої середньовічної системи виховання й освіти.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Немає сумніву в тому, що епоха європейського Відродження знаменувала прорив у всіх галузях людської самосвідомості, у тому числі й у царині педагогіки. Вона створила цілісне бачення людини, піднесла престиж цілісної освіти й виховання, висунула нові педагогічні ідеали цілісного світорозуміння. Гуманісти багато зробили для руйнування застарілої схоластичної системи освіти. Вони оновили педагогічне мислення, проголосивши гуманізм його основоположним принципом. Ренесансні ідеали та уявлення про кінцеву мету виховання виходили за межі епохи. Якщо в цьому їх недолік, то в той же час і джерело живучості, невмирущості в історичній перспективі. Педагогічні ідеали потрібні, бо вони слугують орієнтиром, дороговказом у повсякденній практиці виховання. Гуманісти епохи європейського Відродження створили достатньо широку систему педагогічно-практичних ідей, які треба об'єднати поняттям «гуманістичне виховання». Саме в той час закладалися основи його сучасного розуміння, які полягали у визнанні самоцінності людської особистості, у вимогах повного задоволення її «земних» потреб, у тому числі потреби в реалізації притаманних індивіду здібностей і можливостей. Отже, педагогіку епохи Відродження треба оцінювати не за тим, чого вона не зробила (чи не могла зробити), а за тією парадигмою цілісної освіти, яка започаткувала новий етап у розвитку світової педагогічної думки.

Список використаних джерел

1. Альберти Л. Б. О семье / пер. О. Ф. Кудрявцева. *Образ человека в зеркале гуманизма : мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV–XVII вв.)* / сост., вступ. статья и коммент. Н. В. Ревякиной, О. Ф. Кудрявцева. Москва : Изд-во УРАО, 1999. С. 140–179.
2. Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук. Сочинения : в 2 т. / сост., общ. ред. и вступ. статья А. Л. Субботина ; пер. А. Н. Федорова. Москва : Мысль, 1971. Т. 1. С. 85–546.
3. Всемирная энциклопедия : Философия / главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – Москва : АСТ, Харвест, Современный литератор. 2001. 1312 с.
4. Гарэн Э. Проблемы итальянского Возрождения. Избранные работы / пер. с итал. ; вступ. ст. и ред. Л. М. Брагиной. Москва : Прогресс, 1986. 394 с.
5. Год Б. В. Ідея всебічного й гармонійного виховання особистості в епоху європейського Відродження : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01; Харків. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків, 2005. 537 арк.
6. Кудрявцев О. Ф. Педагогические наставления гуманиста Якопо Садолето. *Возрождение : гуманизм, образование, искусство* : межвуз. сб. науч. труд. Иваново : Изд-во Иванов. гос. ун-та, 1994. С. 86–103.
7. Лоренцсон В. Н. Выдающийся испанский педагог-гуманист Хуан Луис Вивес. *Советская педагогика*. 1959. № 8. С. 127–137.
8. Монтень М. Опыты. Книга первая; пер. А. С. Бобовича ; вступ. ст. Ф. А. Коган-Бернштейн. Москва; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1958. 526 с.
9. Пальмиери М. Гражданская жизнь; пер. О. Ф. Кудрявцева. *Образ человека в зеркале гуманизма : мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV–XVII вв.)* / сост., вступ. статья и коммент. Н. В. Ревякиной, О. Ф. Кудрявцева. Москва : Изд-во УРАО, 1999. С. 180–197.
10. Петрарка Ф. Сочинения философские и полемические; сост., пер. с лат. и коммент., указ. Н. И. Девятайкиной, Л. М. Лукьяновой ; вступ. ст. Н. И. Девятайкиной. Москва : РОССПЭН, 1998. 477 с.
11. Пикколомини Э. С. О воспитании детей; пер. Н. В. Ревякиной. *Образ человека в зеркале гуманизма : мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV–XVII вв.)* / сост., вступ. статья и коммент. Н. В. Ревякиной, О. Ф. Кудрявцева. Москва : Изд-во УРАО, 1999. С. 215–223.
12. Ринуччини А. Письмо к сыну Филиппо; пер. М. М. Ощепкова. *Человек в культуре Возрождения*. Москва : Наука, 2001. С. 239–251.
13. Эразм Роттердамский. О воспитании детей; пер. Н. В. Ревякиной. *Образ человека в зеркале гуманизма : мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV–XVII вв.)* / сост., вступ. статья и коммент. Н. В. Ревякиной, О. Ф. Кудрявцева. Москва : Изд-во УРАО, 1999. С. 246–296.

Відомості про авторів:

Год Борис Васильович – доктор педагогічних, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, академік АН Вищої освіти України, заслужений працівник освіти України.

Год Наталія Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.